

Славко Степановић
архивиста
Историјски архив Шумадије Крагујевац

МОГУЋНОСТИ ИСТРАЖИВАЊА ПРОШЛОСТИ РОМСКЕ НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У АРХИВИМА – ПРИМЕР ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ШУМАДИЈЕ КРАГУЈЕВАЦ

Апстракт: Будући да је истраживање историје ромске популације још увек у повоју, како на европском тако и пост-југословенском простору, рад има за циљ да пружи пресек фондова и збирки који представљају извор за проучавање историје Рома, а који припадају Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу. Са основним хронолошким критеријумом, рад даје увид у архивску грађу од прве половине 19. века па све до периода изградње земље у социјалистичком државно-друштвеном систему, односно до седамдесетих година прошлог века. Посебно је указано на извесна ограничења извора који имају значајан потенцијал за реконструкцију историје ромске популације у Крагујевцу.

Кључне речи: Роми, Крагујевац, историја, матичне књиге, ИАШК

Ромску заједницу, најчешће маргинализовану, кроз читав период њеног постојања пратиле су бројне контроверзе, стереотипије, предрасуде, док је она, са друге стране, делила судбину државе у којој је живела готово без изузетака, у свим прогресивним али и разорним катастрофама које је епоха доносила. Сегрегација и прогони Рома кроз векове тежили су да избришу траг и прекрију јединственост њихове културе. Таква политика нарочито је видљива у тоталитарним режимима, досежући свој врхунац у нацистичком *Endlosung* (Коначном решењу) које се односило на Јевреје и Роме у двадесетом веку. Упркос свему, Роми су све до данашњих дана очували низ особености који недвосмислено говоре о њиховом етничком пореклу и идентитету, изграђеном у константном процесу надоградње сопствене културе као и у интеракцији са средином у којој бораве.

На територији града Крагујевца и Шумадијског округа за који је надлежан Историјски архив Шумадије ромска национална мањина је свеprisутна и жива у различитим изворима, али о њој нема већег броја свеобухватних историографских истраживања и публикација, који би реконструисали порекло, прошлост и развој ромске националне мањине. Најчешће обрађиване теме везане су за етнологију, обичаје, као и негативне појаве ове заједнице. Међу пионирским истраживањима историографског карактера сматра се дело истакнутог југословенског етнолога и историчара Татомира Вукановића, *Роми у Југославији*.¹ Последње две деценије ромска заједница заокупља пажњу све већег броја истраживача, представника хуманистичких наука као и званичних установа.² Међутим, на нивоу локалне историје, крагујевачки Роми још увек представљају

¹ Татомир Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији*, Врање 1983.

² Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома Српске академије наука и уметности објавило је Зборник радова са научног скупа одржаног 16. и 17. децембра 1996. године под насловом *Цигани/Роми у прошлости и данас* у Београду 2000. године као и Зборник радова са трибина одржаних 2003. и 2004. године под насловом *Друштвене науке о Ромима у Србији*, објављен у Београду 2007. године

неистражену друштвену заједницу. Значајан допринос на овом пољу дала је кустоскиња Спомен-парка *Крагујевачки октобар*, Кристина Јоргић Степановић. Историчарка Јоргић Степановић је документарном изложбом о страдању Рома у Крагујевцу октобра 1941. године најпре реконструисала минималан број страдалих Рома (205 лица), али и утврдила специфичности њиховог физичког уништења, посебну пажњу посвећујући улози националистичког и профашистичког покрета *Збор*.³ Рад ће се у наставку бавити потенцијалним изворима-фондовима и грађом чија је претрага неопходна у покушају реконструкције прошлости ове заједнице. Посебна пажња биће поклоњена могућностима и ограничењима са којима би се истраживач суочио на пољу свог рада.

Ромска заједница представља једну од најстаријих етничких група која је битисала на простору крагујевачке вароши још од периода османске управе. Према попису турских власти из 1570. године, Роми се помињу у осам градских насеља од којих се једно налази у Крагујевцу са укупно дванаест ромских домаћинстава (муслимана и хришћана).⁴ Даљи развој као и увећање ове заједнице везује се за прву половину 19. века и проглашење Крагујевца за престоницу обновљене Србије. Пратећи развој, индустријализацију и урбанизацију престоног града, ова заједница проналази своје место са свим својим специфичностима у оквиру своје *циганске махале*. Као посебно организована варошка целина, *циганска махала* се налазила на левој обали Лепенице и представљала је предмет интересовања бројних путописаца, како страних тако и домаћих, који су пролазили кроз Крагујевац већ од прве половине 19. века. Занимљиво је сведочанство о суживоту ове махале, њених житеља и комшија који говори о јасним законским одредбама и односу према ромској заједници на примеру санкционисања непожељног понашања. Бакалин Петар Ђорђевић кажњен је зато што је довео у питање част девојке која је становала у Циганској мали. „За такве речи што је изнео на девојку, *ако је и Циганка*, ударили смо му 25 штапа казне и запретили смо да никад више није се с Циганима штогод свађао“⁵ (нагласио С. Степановић). Сачуван пример жалбе мештана села Маинић, упућен Министарству унутрашњих дела због досељавања Рома из суседног села у њихов атар, јасно говори о стереотипима и страховима локалног становништва од нечега што је различито или непознато.⁶

Развој индустрије престоног Крагујевца довео је до убрзаног ширења града и досељавања великог броја становника из суседних области Османског царства, разних предела Србије и јужних крајева Хабзбуршке монархије. Тај прилив становништва обухватао је и немали број Рома у потрази за *животном срећом*. Примера ради, из Матичне књиге венчаних за 1900. годину, сазнајемо да је младожења Радован Костић из Крагујевца, стар 28 година, рођен у Анадолији у Азији.⁷ У архивским документима из двадесетих и тридесетих година 19. века, првенствено онима који се налазе у фонду Крагујевачког суда, многи крагујевачки житељи означавани су, уместо именом и презименом, именом и надимком, који се најчешће односио на њихово занимање, етничку припадност или место/област порекла, с обзиром на чињеницу да презимена у оновременој Србији нису била устаљена. Етничка припадност као додатак најчешће је

³ Кристина Јоргић, *Суседи којих више нема: страдање Рома у Крагујевцу октобра 1941*, Крагујевац 2018.

⁴ Розарија Илић, Емилија Илић, *Обичаји и Традиција Рома Крагујевца*, Крагујевац 2002, 11.

⁵ АС, СОК, ДП; 1827/580, према: Александра Вулетић, „Живети у Крагујевцу“, у: Радомир Ј. Поповић, Александра Вулетић и Предраг Илић, *Престони Крагујевца*, Крагујевац 2019, 145.

⁶ ИАШК, НОК, кутија П/1898.

⁷ ИАШК, З/МКВ, К 486/1900, 21, р.б. 154.

коришћена за становнике цинцарског и ромског порекла. Уз имена становника ромског порекла наводило се *циганин*.⁸

Као полазиште за истраживање припадности ромској националној мањини у ИАШК издваја се Збирка црквених матичних књига. Матичне књиге крагујевачких цркава, Старе цркве (Силазак Светог Духа) и Нове цркве (Успења Пресвете Богородице), евидентирају податке о крштењима, венчањима и смрти за период кроз 19. век и прву половину 20. века. Ови уписи представљају незаобилазан извор за бројна истраживања и неизоставни су део сваке породичне реконструкције, генеалошког приступа, али и бројних упоредних статистика. Као значајан доказ времена и друштвених промена дају драгоцене податке, али се ипак морају посматрати са одређеном резервом и критичким приступом, јер је сам унос података зависио од испрености, одговорности и личног приступа лица (свештеника) који је упис креирао. Тако се у случају реконструкције прошлости ромске етничке групе посебна пажња обраћа на уписивање националне припадности. Примера ради, за одређена лица свештеници су уносили етничку одредницу *циганин*, док за поједина лица то нису чинили, премда су ти исти појединци у неким другим документима на овај начин евидентирани. Дешава се да у уписима припадника исте породице али у различитим временским интервалима, код оца стоји *циганин*, док је већ код уписа венчања његовог сина ова етничка одредница изостављена. Није редак случај да се уписује припадност православној цркви а да се изоставља ентитет. Овакав недостатак ограничава могућност потпуно комплетне статистичке обраде и потврде укупне бројности Рома у одређеном временском периоду. Са друге стране, потенцијални истраживач мора да покаже изузетну стручност, разумевање теме којом се бави и свих специфичности етничке заједнице да би дошао до методолошки тачних закључака. Предност матичне књиге у оваквом истраживању су сазнања о евентуалним миграцијама, местима боравка или пребивалишта Рома пре доласка у Крагујевац, као и занимањима којима су се бавили. Таква сазнања дају смернице за даљом потрагом у другим фондовима и другим Архивима, како у Србији тако и у бившим југословенским републикама, односно где год да траг упућује. Наравно, подразумева се и шира претрага која укључује бројне музејске фондове и збирке, библиотеке, завичајна одељења али и породичне архиве, појединачне наративе, жива сећања и многе друге материјалне и нематеријалне изворе.

Посебно значајан податак који се спорадично јавља у матичним књигама представља евиденција свештеника о преласку појединих Рома исламске вероисповести у православље, при чему је свештеник уписивао име и презиме појединца из ислама и његово име и презиме у православној вери. Дobar пример представља упис у Матичној књизи венчаних, где приликом склапања брака између Миливоја Мијаиловића, *ковача циганина* и жене Марије, свештеник у напомени уписује ранија имена (*у Мухамедовој вери*) за следећа лица: младожења Муја, младожењин отац Милан Мијаиловић – Мула Усеиновић и мајка Христина – Ћиреза.⁹ Постојање оваквог уписа у знатној мери омогућава и олакшава повезивање породичних линија и сродства, нарочито код каснијих уписа потомака, код којих се више не појављује чак ни етничка одредница *циганин*. Сазнања која налазимо у матичним књигама ових цркава, врло често упућују и на евиденције других цркава из архивске збирке, пратећи кретања ромских породица. Неопходно је скренути пажњу на то да информације из матичних књига у одређеној мери подупиру наша (неретко стереотипна) сазнања о Ромима, нарочито у погледу њихових

⁸ Аутор скреће пажњу да је етничка одредница уписивана малим словом.

⁹ ИАШК, З/МКВ, К 486/1900, 36, р.б. 169.

занимања. Тако се они најчешће јављају као луталице, свирачи, мечкари, ковачи и сл. Међутим, неистражени фондови школа, попут Војно-занатлијске и Мушке реалне гимназије, бацају нову светлост на ову заједницу. Експанзија Војнотехничког завода као и многих других фабрика у другој половини 19. века у Крагујевцу доноси потребу за повећањем занатски оспособљених радника, па се међу шегртима и ђацима разних професија јавља све већи број Рома. Свакако је непобитна чињеница да су се Роми као носиоци занатске културе јављали на овом простору подмирујући сеоске потребе за занатским производима од гвожђа и дрвета идући од села до села, успут формирајући своја привремена или трајна насеља, те их тако има у матичним евиденцијама бројних цркава.

Бурни догађаји с краја 19. и током прве половине 20. века који су захватили свет и у којима је Србија одиграла значајну улогу нису заобишли ни ову маргинализовану заједницу. У реконструкцији учешћа Рома као редовних војника српске војске и њиховом доприносу током српско-турских, балканских и нарочито Првом светском рату, вредни су записи из Матичних књига умрлих. Оне сведоче о присуству Рома на разним поприштима, од Брдице код Скадра до Брегланице, преко Цера и Колубаре до Солуна и Приштине. Тако сазнајемо да је Драгутин Васић, *Циганин-свирач* из Крагујевца, редов 1. чете 3. батаљона XI пешадијског пука II позива, *преминуо од пушчане ране у десну ногу* у Вардишту у Босни 25. октобра 1914. године.¹⁰ Незаобилазан фонд за овај период представљају и документа Поглаварства и Начелства Града Крагујевца.

Посебно место у историји Крагујевца заузима *Октобарска трагедија* 1941. године. Међутим, фонд Поглаварства града Крагујевца омогућава реконструкцију страдања ромске популације у Крагујевцу на више нивоа. Грађа пружа увид у период од увођења окупације, односно антијеврејског и антиромског законодавства, све до физичког уништења око две стотине Рома октобра 1941. године. Сачуван је документ на основу кога се види да су из државне администрације због *националне и расне неподобности* отпуштена два лица, Јеврејка Сара Шнерсон и *Циганин* Коста Михаиловић.¹¹ Пут који су крагујевачки Роми прешли од маја до октобра 1941. године више је него трагичан: искључени из државног и друштвеног живота, отпуштени и маргинализовани, постају посебно рањиви. На примерима ромских крагујевачких породица овај процес је, нажалост, лако уочљив. Примера ради, Милева Александровић моли Поглаварство у марту да упосли њену кћерку Лепосаву у Војно-технички завод зато што је породица врло сиромашног стања.¹² Ова иста жена изгубиће двадесетогодишњег сина Животу у Шумарицама свега пар месеци касније.

Међу страдалим цивилима српске и јеврејске националности од 19. до 21. октобра 1941. године стрељан је и велики број припадника ромске популације. Њихов број никада није могао бити поуздано утврђен услед бројних мањкавости администрације, евидентирања Рома као Срба, мешовитих бракова, али и спроведене *трампе* од стране припадника *Збора*, када су бројни Роми заменили место неких *важнијих* Крагујевчана. Међутим, иако је симбол крагујевачке трагедије страдање ученика са њиховим професорима, најмлађа популација која је страдала 21. октобра 1941. године у Шумарицама заправо је била ромска. Данас се поуздано зна да је најмлађе дете које је

¹⁰ ИАШК, З/МКУ К, 1914, р.б. 281.

¹¹ ИАШК, Поглаварство Града Крагујевца (1941-1944).

¹² ИАШК, Поглаварство Града Крагујевца (1941-1944).

изгубило живот био Живота Милосављевић, дечак ромске националности, стар непуних 12 година.¹³

Грађа ИАШК значајно допуњује тренутна сазнања о евидентираним ромским жртвама. Примера ради, у уписницима Мушке реалне гимназије за 1941. годину поред имена сваког ђака који је одведен на стратиште у сведочанству о завршеном разреду уписано је *стрелан*. За ромског дечака Радована Васића, такође стреланог, у уписници стоји да није живео код родитеља, већ да је на старање био поверен рођаку Петру Васићу. Овај податак упућује на промишљање о капацитетима ромске заједнице у контексту школовања деце, односно да ли су дечаци који су показали потенцијале за даље школовање, заправо живели одвојени од својих матичних породица.

У фонду Поглаварства постоји значајна документација која сведочи о високом нивоу солидарности између српског и ромског становништва након октобра 1941. године. Велики број Рома јављао се локалним властима како би били обрисани са *списка Цигана*,¹⁴ те им је у те сврхе била потребна потврда сведока да нису Цигани-чергари, односно потврда о времену насељавања. На основу имена и презимена као и адреса, јасно је да су изјаве у корист Ромима давале комшије српске националности.¹⁵

Посебан значај за реконструкцију прошлости ромске националне мањине има архивска збирка фотографија. Визуелним прожимањем поруке из свакодневног живота житеља града добија се фрагмент једног малог, скрајнутог наратива, препуног обичних људских судбина, где колорит црно-беле фотографије не препознаје разлику и не ставља *жути траку* никоме. Напротив, оне су још један показатељ суживота и прожимања различитих култура.

Југословенска држава након Другог светског рата креира другачији однос према ромској заједници, премда их правно не третира као националну мањину.¹⁶ Интегришући их у модел социјалистичког друштва, државна политика, макар у елементарном смислу, тежи побољшању животног стандарда Рома, углавном кроз образовање и већи степен друштвеног ангажовања. Колико се и да ли се ова заједница заиста интегрисала и до каквих побољшања је дошло током трајања југословенског модела представља крупно истраживачко питање, на које управо архиви нуде свеобухватне одговоре. Фондови Историјског архива Шумадије из периода социјализма могу понудити одговоре на бројна питања (школовање, запослење, социјални положај, друштвено-политички ангажман и сл.).

Као и код других националности и националних мањина, ромска популација не представља изузетак када говоримо о капацитетима које архиви имају када је у питању истраживање њихове прошлости. Потреба за архивским истраживањима у овом случају директно је пропорционална степену (не) истражености историје Рома на локалном нивоу. Значај који би оваква истраживања имала је вишеструк: не само да бисмо оснажили процес еманципације Рома и разбили многе предрасуде и стереотипе, већ бисмо добили једну комплекснију слику прошлости сопствених заједница.

Чињеница је да се и данас ромска популација сусреће са бројним изазовима и ограничењима, недостатком емпатије, стереотипних осуда, предрасудама и различитим

¹³ Податак из интерне картотеке о стреланим лицима Музеја „21. октобар“ у Крагујевцу.

¹⁴ Аутор наглашава да списак о коме се говори у тексту није сачуван у фонду.

¹⁵ ИАШК, *Поглаварство Града Крагујевца (1941-1944)*.

¹⁶ Драгољуб Ацковић, „Конституционални проблеми Рома“, у: *Развитак Рома у Југославији, проблеми и тенденције*, ур. Милош Мацура, Београд 1992, 18.

облицима дискриминације. Истовремено, она, као и свака друга етничка група, има своје посебности, позитивне примере и спорне одлике, као и бројне занимљивости вредне пажње и поштовања. Свака урбана средина која тежи елементарним људским и цивилизацијским вредностима требало би да своје вредности мери различитостима и мултикултурализмом који у суживоту најбоље промовишу своју вредност. Уколико бисмо се ослободили сваке врсте предрасуда и приступили проучавању и истраживању ромске националне мањине управо са циљем разбијања бројних недоумица и стереотипа са циљем разумевања обичних људи, њихових судбина и животних прича комшија од којих многих више нема али је њихов значајан број још увек око нас, Архив се природно намеће као полазиште за такво тумачење прошлости али и изградњу хуманијег друштва у садашњости.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

ИАШК, Начелство округа крагујевачког (1898);

ИАШК, Збирка матичних књига, матична књига венчаних, Храм Успења Пресвете Богородице (1900);

ИАШК, Збирка матичних књига, матична књига умрлих, Храм Силаска Светог Духа (1914);

ИАШК, Поглаварство Града Крагујевца (1941-1944);

Картотека Музеја „21.октобар“ у Крагујевцу.

Литература:

Александра Вулетић, „Живети у Крагујевцу“, у: Радомир Ј. Поповић, Александра Вулетић и Предраг Илић, *Престони Крагујевац*, Крагујевац 2019, 97-175;

Драгољуб Ацковић, „Конституционални проблеми Рома“, у: *Развитак Рома у Југославији, проблеми и тенденције*, ур. Милош Мацура, Београд 1992, 17-24;

Кристина Јоргић, *Суседи којих више нема: страдање Рома у Крагујевцу октобра 1941*, Крагујевац 2018;

Розарија Илић, Емилија Илић, *Обичаји и Традиција Рома Крагујевца*, Крагујевац 2002, 11.

Татомир Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији*, Врање 1983.

РЕЗИМЕ:

Рад пружа увид у пресек фондова и збирки Историјског архива Шумадије у Крагујевцу који представљају извор за проучавање историје крагујевачких Рома. Представљени су најзначајнији догађаји у новијој историји ромске популације на територији града Крагујевца, односно од друге половине 19. века па све до изградње социјалистичког друштва у периоду након Другог светског рата. У посебном фокусу рада се налазе примери који указују на суживот, солидарност и заједничко страдање српског и ромског народа. Будући да је стрељање цивила октобра 1941. године обележило историју Крагујевца, рад скреће пажњу на могуће правце истраживања који би продубили наша тренутна сазнања о страдању Рома у овом догађају. Истиче се неопходност коришћења архивске грађе у циљу свеобухватне реконструкције прошлости ромске заједнице.

POSSIBILITIES OF ROMA HISTORY RESEARCH IN ARCHIVES – CASE STUDY: HISTORICAL ARCHIVE OF ŠUMADIJA IN Kragujevac

Summary:

This paper analyses documents and records of Historical Archive of Šumadija in Kragujevac, which are important historical sources for reconstruction of Romani history. The most important events in modern history of Romani population on the territory of Kragujevac city are presented, i.e. from the second half of 19th century until the building of socialist society in Yugoslavia after the Second World War. The focus of the paper is based on examples which testify about the coexistence, solidarity and suffering of Roma and Serbian people. Since the shooting of civilians in October in 1941 marked the history of Kragujevac, the paper shows possible ways for researching, which could make our knowledge about Roma execution deeper. The paper points out the necessity of archives in the context of complex reconstruction of Roma population history.

Key words: Roma people, Kragujevac city, history, matricula, Historical Archive of Šumadija in Kragujevac